

СЛОВА ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ У РОЗВИТКУ СИНОНІМІЇ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(на матеріалі північноукраїнських пам'яток XVI – XVII ст.)

Титаренко В.М., асистент

Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті досліджуються наслідки іншомовних впливів на лексичну систему староукраїнської мови XVI – XVII ст., зокрема звернено увагу на функціонування в текстах пам'яток слів семантично близьких чи тотожних, відзначено роль лексичних еквівалентів, зазначено основні причини їх появи.

Ключові слова: слова іншомовного походження, абсолютні синоніми, неповні синоніми, варіанти мовних одиниць, дублети, семантика слова, лексичне значення.

Титаренко В.Н. Слова иноязычного происхождения в развитии синонимии староукраинского языка XVI – XVII вв. / Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Украина

В статье исследуется результат иноязычных влияний на лексическую систему староукраинского языка XVI – XVII вв., в частности обращено внимание на функционирование в текстах памятников слов семантически близких или тождественных, отмечается роль лексических эквивалентов, основные причины их появления.

Ключевые слова: слова иноязычного происхождения, абсолютные синонимы, неполные синонимы, варианты языковых единиц, дублеты, семантика слова, лексическое значения.

V.M.Tytarenko Words which are from foreign languages by their in the development of synonymy in staroukrainska language (on the materials of the North-Ukrainian manuscripts of 16-17 th centuries) / Zhytomyr State University, Ukraine

In the article the results of the foreign languages influences on the lexical system of staroukrainska language of 16-17 th centuries are investigated. Specifically attention is paid to the functioning of the word which are semantically close or identical in the text of the manuscripts. The role of lexical equivalentes and the main reasons of their appearance are also marked.

Key-word: word which are from foreign language by their origin, absolute synonym, not full synonyms, semantics of the words, lexical meaning.

У текстах пам'яток староукраїнської мови XVI – XVII ст. відбитий процес активного запозичення слів, денотати яких уже існували в мові-реципієнті. Запозичувалися слова як абсолютно тотожні за значенням, так і урізноманітнені семантичними відтінками. Поява кількох слів з однаковим планом вираження провокувала в лексичній системі різні процеси, насамперед, перебудову і побудову (розширення) синонімічних рядів та розподіл лексичних еквівалентів за ділянками використання (книжна мова – народнорозмовна).

На матеріалі актової мови XVI–XVII ст. виявлено мовні одиниці, які мали синонімічний план вираження. Джерелом слугували опубліковані актові документи і грамоти Києва, Житомира, Луцька, Володимира, Овруча.

Під поняттями синонім розуміємо слова з близькими й тотожними значеннями [1, 585], дублет – тотожні варіанти мовних одиниць [2, 63].

Л. Гумецька окреслила стилістичне навантаження синонімів у староукраїнській мові XIV – XV ст., які найчастіше вживалися з метою підкреслити сказане, пояснити чи уточнити зміст описаного [3, 88] Дослідниця визначила кількісний склад синонімічних рядів, які переважно були двочленні, рідше – тричленні, ще рідше – чотиричленні, виявила активність частин мови в утворенні синонімічних рядів [3]. Л. Гонтарук розглянула синонімію полонізмів у контексті староукраїнської та церковнослов'янської мов у XVI – XVII ст., охарактеризувала процеси, які відбувалися в семантичній структурі мови при взаємодії відповідників різних мов [4].

Деякі вчені висловлюють думку, що запозичення, відповідники яким існують у мовній системі, яка їх приймає, “не пов'язані з впливом культури, а з'являються внаслідок територіальної і мовної близькості при наявності традиційних тривалих контактів” [5, 83]. Досліджуючи взаємодію слов'янських і германських мов найдавнішого періоду, В. Мартинов наголошував: “слід відрізнити запозичення слова і проникнення слова. Запозичені слова пов'язані з впливом культури одного народу на інший. ... запозичені слова – це, по-перше, назва реалій, які переміщуються (переносяться) із самими реаліями; по-друге, назви абстрактних понять, які виникають на вищій сходинці матеріальної культури... Проникнення слова – це назви понять, які в певній мові мають іншу назву” [5, 83]. Розглядаючи теоретичний аспект взаємодії мов, автор водночас указує на складність практичного розв'язання порушеної проблеми [6, 23]. Таким чином, тривалі контакти, як правило, спорідених мов призводять до активної взаємодії лексичних систем, внаслідок якої в мовах, які контактують, з'являються не тільки слова, відповідника яким у мові-реципієнті не було, а й дублетні мовні одиниці.

Аналіз текстів ділового стилю ілюструє також те, що в лексичну систему можуть проникати еквіваленти з неспоріднених мов і без тривалого прямого контактування. Наведемо ряди лексем, які функціонували в північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст. із синонімічними значеннями. Синонімічні ряди, складники яких походять із **різних** мов: *ворокъ** [АЮЗР III/1, 109] (стп. *worek*) ‘торбина, мішечок (на гроші – ще) капшук’, *вачо(к)* [АЖГУ, 61] (стп. *wacek*, стч. *vak*, зменш. *vaček*, свн. *watsak*) ‘гаманець, торбинка, діал. вацок’; *ероръ* [ДМВН, 115] (лат. *error*) ‘помилка’, *блє(н)ды* [ДМВН, 115] (п. *blęd*) ‘помилка’, *омы(л)ка* [ККПС, 75] (п. *omyłka*) ‘помилка’, тут є і *помы(л)ку* [ККПС, 75]; *вє(с)поло(к)* [ВГ, 221] (стп. *wiespolek*) ‘разом, спільно’, *вєсполь* [АКЖГУ, 69] (стп. *wiespoł*) те саме, що *вєсполок*, *сно(л)нє* [АЖГУ, 100] (п. *spólny*) ‘спільно’; *ратунокъ* [ВГ, 103] (п. *ratunek* < нім. *Rettung*) ‘порятунок’, *салъва* [АЖГУ, 140] (п. *salwa* < іт. *salwa*) ‘порятунок’; *прєпєдичици* [ККПС, 180] (лат. *praepeditio*) ‘перешкода’, *встрєнтъ* [ККПС, 182] (стп. *wstręt*) ‘перешкода, опір’; *имъпєдимє(нт)* [АКЖГУ, 45] (лат. *impedimentum*) ‘перешкода’; *ра(н)тухъ* [АЖГУ, 61] (п. *rańtuch* < нім. *Randtuch*) ‘велика хустка’, *хуста* [ДМВН, 194] (п. *chusta*) ‘хустка’, *акторъ* [ДМВН, 230] (лат. *aktor*) ‘позивач: поводова, оскаржена або потерпіла сторона’, *поводъ* [ККПС, 221] (ч. *povód*; п. *powód*) ‘позивач’, *сторона поводова* (п. *strona powodowa*) [ККПС, 240] та ін. Основу описаних рядів складають запозичені слова переважно з найбільш впливових на той час мов (латинської, німецької, польської, чеської). Запозичені еквіваленти розширювали синонімію різних тематичних груп лексики (побутову, юридичну, суспільно-політичну тощо).

Виявлено значну кількість синонімічних рядів, мовні одиниці яких походять з **однієї** мови: *дєвастация* [ДМВН, 197] (стп. *dewastacja*, лат. *dewastatio*) ‘руйнування, нищення’, *дєзоляция* [АЮЗР, VI/1, 540] (стп. *dezolacja*, лат. *dezolatio*) ‘руйнування, нищення’; *списъ* (п. *spisf* < нім. *Spiess*) ‘спис’, *штыхъ* [ДМВН, 201] (п. *szytch* < с.в.н. *stich*) ‘спис’; *євазия* [АЮЗР I/6, 437] (стп. *ewazyja*, лат. *evasio*) ‘відкладання судової справи у зв'язку з неявкою скаржника’; *ремисия* [ДМВН, 197, 223] (п. *remisja* < лат.

* Ілюстративний матеріал подається у початковій формі.

remissio) ‘відстрочення рішення судової справи’; *конпринципаль* [ДМВН, 204], (слат. *conprincipalis*) ‘найближчий співучасник’, *а(д)гере(н)тами* [ДМВН, 194] (стп. *adherent*, лат. *adhaereo*) ‘прибічник, прихильник; прислужник’; *квитація* [ДМВН, 133] (п. *kwitacja* < с.-лат. *quitatio*) ‘боргова розписка, квитанція, розписка’, *квитъ* [ДМВН, 30] (п. *kwit* < с.-лат. *quitus*) ‘боргова розписка’; *ро(м)уль* [ККПС, 190] (стп. *rotuł*, лат. *rotulus*) ‘апеляція, короткий виклад документа, список’; *видиму(с)* [АЮЗР VII/2, 49] (стп. *widymus* < лат. *vidimus*) ‘копія, випис’, *е(к)стра(к)тъ* [ККПС, 240] (стп. *ekstrakt*, лат. *extractum*) ‘витяг, випис із книг або актів, копія’; *артикуль* [ВГ, 50], (стп. *artykuł*, стч. *artykul*, лат. *articulus*) (частина, розділ будь-якого офіційного документа, статуту, договору, угоди, розпорядження і т. ін.) ‘параграф, пункт, артикул’, *пунктъ* [ВГ, 131] (п. *punkt* < лат. *punctum*) ‘розділ документа’ тощо. Переважна більшість синонімічних чи дублетних форм запозичено з латинської мови. Напевно, це викликано специфікою обраних текстів: наведені приклади належать у цілому до судово-адміністративної та юридичної галузі, основу яких складає латинська мова.

Засвідчуємо слова, які мали **питомі** відповідники в староукраїнській мові: *сверепы* [ДМВН, 32] (стп. *świerzera*) ‘кляча, кобила’ – успадковані з праслов’янського періоду *кляча* [АЖГУ, 74] ‘кляча, кобила’, *шкана* [АЖГУ, 249] ‘кляча, кобила’, *кобила* [АЖГУ, 112]; *акція* [ККПС, 195] (стп. *акcja*, лат. *actio*) ‘справа, судовий процес’ – *справа* [ККПС, 223], *авторъ* [АЖГУ, 100] (лат. *autor*) ‘автор’ – *писаръ* [АЖГУ, 74]; *актикуватъ* [АЮЗР VI/1, 164] (стп. *aktykować*) ‘вписати, внести в актові книги’ – *вписувати* [АЖГУ, 92], *записувати* [АЖГУ, 53] тощо. Однією з причин появи слів з однаковим чи приблизним значенням, напевно, було “прагнення мовців використати слова, позбавлені будь-яких конотативних значень” [7, 23], чи не найяскравіше ця тенденція виявлялася в ділянці юриспруденції, оскільки питомі відповідники були багатозначними або в ролі терміна не сприймалися.

Виявлені слова об’єднано в синонімічні ряди на основі лексичних значень контекстів та словників. Низка описаних слів реально виступала в текстах синонімами, часто навіть абсолютними, свідченням чого може бути використання їх поряд у тексті, в однаковому лексемному оточенні. Однак не виключено, що частину слів можемо відзначити як гіпотетичні синоніми, тобто слова, які позначали одну й ту реалію, але в синонімічні зв’язки не вступали, не використовувались як замітники в одному тексті. Насамперед, це пов’язано з тим, що слова іншомовного походження відомі одному авторові, могли бути невідомі іншому, вживатися на різних територіях тощо. Таким чином, вищеописані слова розглядаємо як синоніми в контексті мови північноукраїнських пам’яток.

Водночас в аналізованих текстах наявні непоодинокі випадки, коли еквівалентні слова функціонували не лише в одному жанрі, а й у текстах однієї пам’ятки, часто поряд один з одним. Використання запозичених та питомих слів у текстах пам’яток часом залежало від соціального статусу оповідачів, позивачів, свідків, потерпілих. Прикладом є функціонування в одному акті питомого слова *жонка* ‘дружина’ і запозиченого *малжонка* (пол. *małżonka*) ‘дружина’, які використовуються залежно від того, про кого йде мова, челядь чи шляхту: *хлопца и жонку на йме Марину огнемъ на смерть спалили та ... до дому ... в которомъ на тотъ часъ малжонка моя была* [АЮЗР III/1, 240].

Не завжди з контекстів, якими оточені синонімічні слова, можна визначити значення лексем: чи вони є абсолютними синонімами, чи близькозначними (наприклад, одне слово має ширше значення, а друге – вужче). Від того, наскільки значення синонімів є близьким, залежить їх стилістичне навантаження в текстах пам’яток (уникнення повтору, ампліфікація, конкретизація змісту тощо). Очевидно, запозичені відповідники, які писар зафіксував поряд із питоми, у нижченаведених прикладах уживаються з метою уникнення повтору: *слугу ... по(з)вавши ... и того пахо(л)ка ... збитого окрутне покинули* [АЖГУ, 83]; *на облич(ю) ударено, а(ж) тва(р) спухла* [АЖГУ, 77]. За

матеріалами історичних та етимологічних словників наведені пари слів виступають у текстах абсолютними синонімами: *слуга* – *пахолок* (п. *pachotek* ‘слуга, парубок, представник челяді’ [8, 88; 9, 407]); *обличчя* – *твар* (пол. *twarz* ‘обличчя’ [8, 232; 9, 656; 10, 250]). Однак в останньому прикладі слово *тва(р)* могло вживатися на позначення частини, а не всього обличчя. Так у сучасній чеській мові це слово функціонує з двома значеннями ‘обличчя’ і ‘щока’, у діалектах російської мови теж фіксується значення ‘обличчя, губа’ [9, 656]. Виявлені інші контексти слова *тварь* в аналізованих текстах північноукраїнських пам’яток не дозволяють встановити, чи мала лексема вужче значення, чи ні. Виразно виявляється вживання номена на позначення обличчя: *конь его мене ... 8’тва(р) ногою 8дариль* [АЖГУ, 157]. Лексема *твар* у праслов’янській мові, очевидно, була багатозначною: первинно вона позначала ‘щось створене, сформоване’, ‘виріб, витвір’, ‘матерія’, ‘жива істота’; значення ‘обличчя’ є вторинним [9, 656; 11, 32; 12, 586; 13, 479]. Аналізоване слово наявне переважно в усіх слов’янських мовах, але з різною семантикою [див. 11, 32], нині значення ‘обличчя, щока’ зберігається в частині західнослов’янських мов (чеська, польська, словацька) та білоруській (‘обличчя’). Українська мова, не без впливу старослов’янської, номен *твар* зберегла зі значенням ‘жива істота, тварина’ [14, 168-169]. На сучасному етапі із семантикою ‘обличчя’ вживається лексема в південно-західних говірках [15, 541], а в північноукраїнських словниках фіксується з ремарками *рідко, у мові старшого покоління, вульгарне* [16, 211]. Таким чином, не можемо однозначно встановити, чи лексема *твар* у староукраїнській мові була запозичена з польської, чи продовжувала функціонувати з праслов’янського періоду. Можливо, у минулому ареал поширення лексеми *твар* зі значенням ‘обличчя’ займав територію сучасних західнослов’янських мов, де сьогодні ця семантика поширена, а також у діалектах, які в подальшому лягли в основу української та білоруської. У киеворуський період значення ‘лице, зовнішній вигляд, обличчя’ мали лексеми *лице, обличье, образъ*, успадковані з праслов’янської мови [14, 310], тому номен *твар* із дублетним значенням, напевно, вийшов з активного вжитку. На нашу думку, лексему *твар* ‘обличчя’ в XVI – XVII ст. можемо розглядати як запозичення з польської мови, підтвердженням може бути також відсутність її в Словнику староукраїнської мови XIV – XVI ст. Але про запозичений характер аналізованого номена варто говорити лише в контексті північноукраїнських пам’яток та сучасних говорів, тоді як на західноукраїнських землях лексема може мати прадавній характер.

Слова іншомовного походження, відповідники яких уже існували в староукраїнській мові, з’являлися в ділових текстах також у кліше (запозичених чи скалькованих із іншомовних джерел). В аналізованих володимирських грамотах є частотними такі стали вирази: *шафовати и (в)ладнути* [ВГ, 57], *на векуистые часы* [ВГ, 68], *на вечные и потомные часы* [ВГ, 28, 29], *з моцы и вла(д)ности вы(и)мовати* [ВГ, 31], *дла ле(п)шого умоцъне(н)а и влдомости лю(д)ское* [ВГ, 31], *обецую и прирекам* [ВГ, 39], *вечистыми покои* [ВГ, 62], *в цело(м) розуме и в зупо(л)но(и) памяти* [ВГ, 68], *для лепшого сведо(м)я и тве(р)дости* [ВГ, 126], *ув опеку, в моцъ и в оборону* [ВГ, 129] тощо. Часто компоненти з близьким/тотожним значенням поєдувались в одній формулі: *до хъроненъя* (стп. *zachronienie* ‘стерегти, пильнувати’) *и захованъя* (з стп. *zachowanie* ‘збереження, дотримання’) *живота моего* [АКЖГУ, 65], *ненасычного лако(м)ства* (‘жадібність’) *и (х)тиво(с)ти* (п. *chciwość* ‘жадібність, хтивість’) *пожитку* [АКЖГУ, 61]. Ще з XV ст. у кліше грамот фіксуються синонімічні слова *обѣцати* і *шлюбовати* [див. ілюстрацію до слова *обѣцати* ССУМ II, 73], запозичені з польської мови (пол. *obiecac* ‘обіцяти’, пол. *szlubowac* ‘обіцяти, присягати, клястися’). У пам’ятках XVI – XVII ст. лексеми вживаються у такому контексті: *ве(ч)не мо(в)чати обецую и шлюбую* [ДМВН, 165]. У Волинських грамотах спостерігаємо варіант формули: *обецую и прирека(м)* [ВГ, 39], де *прирекати* з пол. *przrzekać* ‘обіцяти’. Із контексту речень не завжди можна однозначно

встановити чи такі слова мали тотожні значення, чи близькі, одне з яких виступало уточненням.

Частина зафіксованих запозичень в аналізованих пам'ятках вживається з метою номінації поняття, відповідника якому не було в староукраїнській мові, або він був не респектабельним у функції терміна. Низка лексем іншомовного (переважно польського) походження використовувалася поперемінно з питомими словами (*тера(з)не(и)ши(м)* (пол. *teraźniejszy* ‘теперішнього’) [АКЖГУ, 73], *те(н)* (пол. *ten* ‘цей, той’ [АКЖГУ, 73]), *завияти* (стп. *zawijać*) (обмотувати чимсь) ‘завивати’ [АЮЗР VIII/3, 382] та питомий відповідник *завивати* [АЮЗР VIII/3, 380-381]).

Показовим у співвідношенні запозиченої і питомої лексики в пам'ятках XVI – XVII ст. є порівняння ділових текстів із текстами перекладної літератури. Аналіз запозиченої лексики “Пересопницького Євангелія” свідчить про значно менше використання в пам'ятці лексики іншомовного походження, зокрема полонізмів. На основі словопоказчика можна зробити висновок про те, що в цій пам'ятці не вживаються фонетично сполонізовані форми, яких чимало в ділових текстах (*яхалємь* [АЖГУ, 64], *ума(р)лого* [АЖГУ, 99], *слоны(х) рибу* [АЖГУ, 94], *свѣтом* ‘світлом’ [ДМВН, 199], *(с)ромотиль* [АЖГУ, 91] тощо), не спостерігаємо польського впливу також на словозмінну систему [пор. у діловодстві: *прирека(м)* [ВГ, 39], *со(з)нава(м)* [ВГ, 125, 178; АКЖГУ, 81] *естє(м)* [ВГ, 71], *не машь* [ВГ, 106] тощо. Словниковий склад пам'ятки допомагає виявити питомі відповідники іншомовним лексемам, які функціонували в пам'ятках ділового письма. Важливою є праця В.Аніченка, в якій дослідник порівняв “Пересопницьке Євангеліє” із “Євангелієм” у перекладі В.Тяпинського. Дослідник приходять до висновку, що в Євангелії, перекладеному В.Тяпинським, використовуються полонізми в тих випадках, у яких в українській фіксуються питомі відповідники: *вшетеченьство* – *любодѣйство*, *мешкати* – *жити*, *цыншь* – *дань*, *пань* – *господинь*, *господарь*, *поневажь* – *длѧ того*, *мовити* – *глаголити*, *заплата* – *мъзда*, *блюзьнерство* – *хоула* тощо [17, 257]. Зауважимо, що низка слів сягає старослов'янського джерела.

Лексичний аналіз пам'яток різного стилю дає можливість виявити лексеми, поширені в усіх жанрах та стилістично обмежені. Ілюстрацією може бути велика частотність вживання лексеми *пань* в аналізованих ділових текстах та відсутність її у “Пересопницькому Євангелії”. Зазначена лексема активно функціонувала вже в пам'ятках з XIV ст. (10 800 разів) [ССУ II, 125], вживалася аналізована лексема й у конфесійних текстах, прикладом є наявність її у Крехівському Апостолі у значенні “Господь, Бог” [КА II, 84], натомість у “Пересопницькому Євангелії” в цьому значенні вжиті лексеми *господинь*, *господарь* [ПС, 464]. Такий приклад є свідченням того, що, очевидно, навіть через декілька століть перекладач відчував іншомовне походження лексеми. Можливо, чужомовність була виразною тому, що лексема не набула загальнономовного статусу, тобто вживалася лише в певних стилях і не була властива народній мові.

На наш погляд, аналіз лексики іншомовного походження в різних стилях староукраїнської мови дасть змогу об'єктивніше оцінити роль запозичень у зазначений період.

Таким чином, аналіз текстів староукраїнської мови засвідчив, що в мові-реципієнті слова іншомовного походження з'являються також на позначення реалій, денотати яких уже існують. Функціонування в ділових текстах питомих та запозичених лексем, синонімічних за значенням, викликано кількома причинами: по-перше, часто іншомовна лексема використовувалася в значенні терміна, оскільки питомий відповідник не міг виконувати термінологічної ролі через те, що був багатозначним; по-друге, низка запозичень з'являлася під впливом іншомовних зразків (чеських,

польських, латинських тощо); по-третє, невинуватена заміна питомих слів запозиченими еквівалентами, як правило, полонізмами, свідчить, напевно, про відбиття наслідків у писаних текстах польсько-українського білінгвізму в літературно-писемній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тараненко О. О. Синоніми / Енциклопедія “Українська мова”. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 585-589.
2. Тараненко О. О. Дублети / Енциклопедія “Українська мова”. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 164.
3. Гумецька Л.Л. З історичної стилістики української мови // Слово і труд. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 88-92.
4. Гонтарук Л. Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст. // Проблеми слов’язознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 78-103.
5. Мартынов В. В. К вопросу о древнейших славяно-германских языковых отношениях // Научный ежегодник Одесского государственного университета. – 1956-1957. – С. 82-84.
6. Мартынов В.В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. – Минск, 1963. – 250 с.
7. Мороховський О. М. Деякі питання теорії запозичень // Мовознавство.– 1984. – № 1. – С. 19-25.
8. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. У двох книгах / Підг. до видання В.В.Німчук та Г.І.Лиса. – Київ-Нью-Йорк. – 2003.
9. Boryś Wiesław. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. – 863 s.
10. Словарь української мови Бориса Грінченка. – К.: Видавництво “Довіра” – УНВЦ “Рідна мова”, 1997. –Т. IV.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1987. – Т. IV. – 861 с.
12. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1957.
13. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1970. – 599 с.
14. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 415с.
15. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: “Рута”, 2005. – 688 с.
16. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К.: Наукова думка, 1974. – 259 с.
17. Анічэнка В.В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. – Мінск, 1969. – 293 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНИХ ДЖЕРЕЛ

- АЮЗР – Архив Юго-Западной Руси. – Ч. VII. Т. 2. – К., 1890; Ч. VI. Т.1. –К., 1876; Ч. 3. Т.1. – К., 1863; Ч. I. Т. 6. – К., 1883.
- АЖГУ – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.

АКЖГУ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид.: А.М.Матвієнко, В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. // Упорядники В. Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. – К., – 1995. – 246 с.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. док. / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.Русанівський та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 316 с.

КА – Огієнко І.Українська літературна мова XVI ст.. і український Крехівський Апостол 1560-х років. Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава: Вид-во Варш. ун-ту, 1930. – Т. 1. – 520с. – Т.2. – 192с.

ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю.Гирич та ін. – К., 1991. – 344 с.

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У двох т. – К.: Наукова думка, 1977-1978.